

Az (Egyesült) Nemzetek boldogságának globális (össze)méricskélése

Bhután állam IV. Sárkány királya (Dragon King, Jigme Singgye Wangchuck), aki hazai és indiai tanulmányai mellett angliai elemi iskolát is végzett, 1972-ben avval az ötlettel állt elő, hogy az országok általános fejlettségét – a ma elterjedt módja, az egy főre eső bruttó hazai termék nagysága (GDP) helyett – elsődlegesen a népek boldogságának indexével kellene mérni, és ezen nemzeti összesítések alapján az országok előrehaladottságát *nemzetközileg* versenyeztetni.

A kritikai szociológus szemszögéből azonban ez a nemzetközi összeméricskélés a „magaslati” (lámaista) buddhista bölcselkedés különleges hajtványának tűnik. Ugyanis a „boldogság” olyan szubjektív fogalom, amely kétségesen képezheti olyan objektív összemérés tárgyát, mint a GDP, főleg, ha eltérő kultúrkörök népeiről van szó.

Mármost a társadalmi fejlődésnek átfogóbb kifejezésével kecsegtető „boldogság-index” kiszámítása oda vezetett, hogy Bhután – a GDP ranglistáján sereghajtó 116. állam – a 8. helyre tornászta fel magát. S a „nemzetek boldogságának” fogalma hihetetlen globális karriert futott be nemcsak a világ egyes államainak sorában, hanem magában az Egyesült Nemzetek világszervezetében is. 2011-i közgyűlése felszólította a kormányokat a nemzeti boldogság mérésére.

Annak ellenére, hogy a Világboldogság Jelentés (*World Happiness Report*) közreadását követő napon egy „magas szintű ENSZ-konferencia” e problematikát megvitatta, tudományos körökben a nemzetek boldogságérzésének mennyiségi összemérhetősége és annak a társadalompolitikát befolyásolható mértéke mindmáig nyitott kérdés maradt.

(*A boldogság a világpolitikában*) A boldogságnak a politikai retorikában való megjelenése nem új keletű – csak tárgyalásának tudományos pretenciója. Klasszikus dokumentumok hivatkoznak a fogalomra. A 18. századi (1776) amerikai Függetlenségi Nyilatkozat, majd az Alkotmány (1788) szerint minden embernek alapvető joga van – többek között – az élethez, a szabadsághoz és a boldogság kereséséhez (*pursuit of happiness*), amelynek eléréséhez az államnak segítenie kell. E helyen nem akarunk a boldogság (amerikai alkotmányjogi) fogalmának értelmezésével vagy Arisztotelésznek a Nikomakhoszi vagy Eudemoszi Etikájában (II.1,1219) kifejezett meghatározásával foglalkozni, hanem csak azt a fordulatot ismertetjük, amely korunkban lépett fel a nemzetek, népek, kollektívumok egy számbeli mutatóval kifejezett boldogságának viszonylagos összemérési kísérletével.

Mielőtt ezekkel az intellektuális és politikai erőfeszítésekkel foglalkoznánk, előrebocsátjuk, hogy e törekvések gyökere az USA-ban először 1934-ben mért nemzeti jövedelem (GNP/GDP) bírálatából fogant. A nemzeti össztermelés szintje és növekedése nem fejezte ki megfelelően a közmegelegedtség fokát, sőt magának a nemzetgazdaságok hatékonyságát, s a nemzeti vagyon alakulását sem. Így egyre inkább irrelevánsnak tűnt az országok „fejlettségének” a GDP szerinti valamiféle rangsorolása is, – még ha az adatot a Világ Fejlődés Indikátorának megfelelően a vásárlóerő (PPP) szerint ki is igazítjuk.

E kérdést Ankerl! már az emberbe való beruházás kérdésének szentelt doktori értekezésében részletesen tárgyalta, nevezetesen, hogy magának a nemzetgazdaságnak hatékonyságát is hiányosan méri az összeméret (hazai) termék indexe. Egyrészt, a környezetet – mint pótolhatatlan természetes kincset (víz, levegő a fenntartható gazdaságban) – „határtalanul”

rendelkezésre állónak feltüntetve, annak elherdálása ingyenessé válik, másrészt a munkapiacra értéktelennek tűnő felnevelt és kiképzett munkanélküli révén létrejött nemzeti veszteség se jön számításba. Pedig mindez a nemzeti vagyron része! Ennek ellenére máig is a GNP az országok fejlettségét jellemző legközismertebb – politikailag használt – adat.

A társadalmi „fejlődés” célkitűzéseinek tudományosan megalapozott meghatározása egy alapvető dilemma feloldását igényli, nevezetesen olyan érték megtalálását, amely egyszerűen releváns (érvényes) és (össze)mérhető is. Ez a dilemma a 18. századi felvilágosodásra nyúlik vissza. 1727-ben Vico publikálta a *Scienza Nuova*-t, a társadalom és ember új tudományát, amelynek kritériumává a számszerűség vált. Ami megfelelt Bentham² (1776) azon utilitarista követelményének, hogy a jó és a rossz a legtöbb ember boldogsága növelésével és szenvedése csökkentésével mérendő.

A társadalmi ismeretek tudományosságába vetett hitünk, episztemológiai optimizmusunk megengedi-e azt, hogy a fejlődésnek olyan kritériumát találjuk meg, amely mérhető és egyben kifejező is? 1772-ben valóban Chastellux³ őgróf nekiállt egy közboldogság-index körvonalazásának, s száz évvel később 1880-ban Francis Edgeworth hedonimétere a pillanatnyi boldogságot volt hivatva mérni (amit ma a boldogság Dow Jones indexének hívnak).

Két évszázad telt el, mígnem, IV. Dragon király felvetette a „boldogság-politika” kérdését. Mint a tervhivatal vezetésével megbízott királyfi már 1972-ben megállapította, hogy a társadalom fejlesztésének nem szabad a bruttó nemzeti terméknövelésére mint célra összpontosítania, hanem a („modernebb”) *mahájána* buddhizmus meghatározta emberi értékek kibontakozását kell szolgálnia. A bhutáni összboldogság keresése mint norma nem valamiféle élvhajhászó hedonizmus, mai szóhasználattal élve konzumerizmus elterjesztését célozza, hanem a szenvedély-nélküliséghez és a bölcsesség eléréséhez szándékozik egyre jobb feltételeket teremteni. A Dragon Király igyekezett egymásra következő öt éves tervébe e megfontolásokat mint keretfeltételeket beépíteni.

A Nemzeti Összboldogság Indikátor (GNH) vagy három évtizeden át élte csipkerózsika álmát Bhutánban anélkül, hogy a világban nagy figyelmet ébresztett volna. Nyilvánvalóan a boldogság egyetemes definíciójának hiányán kívül, elérésének objektív mérhetetlensége hátráltatta, hogy a bhutáni kezdeményezésnek globális visszhangja legyen.

Az ezredfordulón a termelés ökológiai keretfeltételeinek átgondolása terelte „rézsúton” újra a figyelmet a társadalmi fejlődés bhutáni mérési kísérletére. Majdnem egy időben a közgazdász Med Jones vezette Las Vegas-i International Institute of Management és a statisztikus Nic Marks vezette aktivista londoni New Economic Foundation felvetette 2005-ben a Nemzeti Összjólét (Gross National Well-being [GNW]) és 2006-ban világboldogság index (Happy Planet Index) számítását. Az amerikai nemzeti könyvvitel bírálatából pedig egy ún. Valódi Fejlődési Index (Genuine Progress Indicator) született meg.

Maga a világpolitika 2010-ben kezdett el a boldogság-indikátor mozgalom kérdésével foglalkozni. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének fejlődéssel foglalkozó programjának (UNDP) az Oxfordi Egyetem készített egy többdimenziós Szegénység Mutatót (MPI). A kiválasztott és beszámított öt dimenzió meglepő tarkaságával. A munka minősége mellett figyelembe veszi és mérni akarja az önállóságot, a testi biztonságot, a szegyenkezés nélküli életet és a lelki jólétet (quality of work, empowerment, physical safety, ability to go about without shame and psychological wellbeing).

A volt Marshall-tervből kifejlődött, ma a világ legmódosabb államait egyesítő párizsi székhelyű OECD 2011-ben dolgozta ki Jobb Élet Mutatóját (Better Life Index). Tizenegy aspektusból állította össze a mutatót bizonyos súlyozás szerint. A lakás, a jövedelem, munka, közösségi élet, nevelés, környezet, civil aktivizmus, elégedettség, biztonság és szabadság szempontjait vették figyelembe. Az első két jelentés a mexikói Angel Gurría főtitkársá-

ga idején készült. Érdekes, hogy mindkét jelentésben a legboldogabbnak kijelentett 10 állam közül csak egy nem latin-amerikai. (Egyébként az első helyet Costa Rica nyerte el egymásután kétszer.) A szerkesztők mindazonáltal – támadásokat megelőzendő –, megjegyzik, hogy indexük nem valamiféle szuper-index, hanem csak az objektív indexek kiegészítője.

Maga az Egyesült Nemzetek Szervezetének közgyűlése 2011. július 19-én fogadott el egy határozatot az országok fejlettségi állapotának összehasonlítását illetően. Az egyhangúlag elfogadott (65/309) határozat címe: „Boldogság: a fejlődés holisztikus megközelítése felé” (Happiness: toward a holistic approach to development). Kimondja, hogy a termelés növelésének mutatója önmagában nem tükrözi a népek boldogságát és jólétét, hozzáfűzve, hogy a GDP-nek mint mutatónak nem is ez volt a rendeltetése. Ezért az államoknak a fejlődés céljából további keret-mutatókat kell kidolgozniuk, hogy azok lehetővé tegyék a nemzetek boldogságának nemzetközi összemérését. Ennek hangsúlyozására 2012 júniusában az ENSZ közgyűlése egyhangúlag (A/RES/66/281) határozatot hozott arról, hogy minden év március 20-a a Boldogság Nemzetközi Napja legyen.

Már a következő év április elsején megjelent az első Világboldogság Jelentés. John F. Helliwell, báró Richard Layard és Jeffrey Sachs – három közismert angolszász személyiség – szerkesztette világboldogság jelentés hivatva volt rangsorolni a világ közvéleménye szerint az országok teljesítményét. 2013-ban a második és 2015. április 23-án a harmadik jelentés is világot látott. Az amerikai Gallup közvélemény-kutató intézet kikérdezésre alapozott felmérésének eredménye lett a fejlődés új „paradigmája”. A butháni király kezdeményezésének árnyékában a nemzetközi szervezetek és az ENSZ rutinos angolszász fejlődés-specialistái vették át az országok, népek boldogság szerinti éves rangsorolása malmának irányítását. A Jeffrey Sachs vezette Columbia Egyetem Föld-Intézete adja ki e jelentéseket, s 2013 óta az SDSN-re, a Sustainable Development Solutions Network-ra (ökológiailag fenntartható fejlődés hálózatára) támaszkodik, s a boldogságot e fejlődés megvalósításának egyik *objektív feltételeként* mutatja be. (Lásd a 2013-i Jelentés 4. fejezetét: Subjective Well-being and Positive Mood Affect.)

A 2015-ös harmadik jelentés áttekintésében azt írják magabiztosan a szerkesztők, hogy – a néha jólét-mutatónak nevezett – boldogság-indexszel a nemzetek haladását mérik (progress of nations) még pedig egy ún. „új boldogságtudomány” (new science of happiness) alapján.

Egyébként az amerikai Gallup közvélemény-kutató intézet 2009-ben indított, a közjólét mérésére szánt kikérdezési akciója alapján a Pennsylvanai Egyetem Positive Psychology Centruma egyenesen az „authentic happiness” (Martin Seligman) megtudását helyezi kilátásba.

Mivel tapasztalatunk szerint az ENSZ mindig a pillanatnyi politikai sürgősség nyomása alatt működött, és a határidők betartását általában megkívánja, e hihetetlenül komplex, esetleg megoldhatatlan feladat ismeretelméleti problémáit a szerkesztők csak futva érintették.

A számok és rangsorolások káprázatában élő tömegtájékoztató (mass media) ez alig zavarta. De a Gallup felmérésekre épülő boldogság-világtérkép szemtől szembe szűrt az akadémia számos szakértőjének. S a kritikák nem maradtak el mind az ún. életönértékelés (boldogság) adatainak érvényességét, mind a benne megjelenő, az eredményeket magyarázó tárgyi faktorok felsorolását és „súlyozását” illetően⁴.

A Gallup intézetnek az ön-életértékelésre vonatkozólag feltett két kérdése⁵ bizonyos fokú naivitásról tanúskodik:

- Boldog volt maga tegnap vagy nem?
 - Meg van elégedve az élete egészével?
- (Ezt life evaluation-nak hívják.)

Hadley Cantril „létráját” követve, a zero jelenti az extrém elégedetlenséget és 10 a maximális elégedettséget. A jövőbe látó Aldous Huxley Szép új világában (1984) támasztotta fel John Stuart Mill nyomán (1868) a görög disztópia (vagy antiutópia) fogalmát, amely a mai boldogságkutatásban az abszolút boldogtalanságot, a poklot jelenti.

Minden tartózkodás és episztemológiai kétely ellenére a szubjektív boldogságmérő a nemzetközi politikai rangsorolás kedveltje lett, mert a GDP-hez hasonlóan egy számban jellemez egy országot. Pedig a társadalmi mutatók közül ezen index kijelentő értékét árnyékolják be leginkább az ismeretelméleti kételyek, mert azt tételezi fel, hogy *minden* megkérdezett – műveltségétől, szocializációjától függetlenül ugyanazt érti a boldogság minősége, fokozatai alatt, mint a Gallup kikérdezője, s így az adatok halmozhatók, összeadhatók lehetnek. Továbbá, mivel nemzetközi összehasonlításról lévén szó, ennek a nyelvi és kultúrköri határokon keresztül is érvényesnek kell lennie.⁶

Ez az ENSZ Világboldogság Jelentése egyetemes érvényességének feltétele. E boldogságjelentés felsorol hat faktort, amelyeket befolyásolva a politika hozzájárulhat a nép boldogságához. Ezek a GDP, az elvárható élethosszartam növelése, nagylelkűség („generosity”), a társadalmi támogatás, a szabadság előmozdítása és az állami és magán-korrupció csökkentése. E közboldogságot befolyásoló faktorok kiválasztása, mérése, súlyozott összeadása önkényesnek, módszer nélkülinek tűnik. Feltételezhető, hogy kiválasztásuk éppenséggel bizonyos aktuális ideológiai megfontolásokat követ. Egyesek szerint pedig ez alkalmas a nyomorra irányuló figyelem elterelésére.⁷

Meglepő az a beismerés, hogy a jövedelemkülönbségeket és a munkanélküliséget nem vették fel a magyarázó faktorok közé, mert úgymond nem állt elég adat rendelkezésre. Jegyezzük meg, hogy ezen adatok felett biztosan rendelkeztek volna, ha a jelentést szerkesztő szakértőcsoport a módos országokat felölelő OECD mellett a genfi ILO-val (a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal) szorosabban együttműködött volna. A munkanélküliségre vonatkozó adat relevánsabb a társadalmi boldogság alakulása számára, mint a jómódúak liberalista kérdéstárából választott kérdés: „meg van-e elégedve avval, hogy mennyi szabadsága van annak kiválasztásában, hogy mit kezd az életével?”

Ami a személyes jövedelem egyenlőtlenségét illeti, az mérhetően befolyásolja a népjólétet – és jellemzőit, mint az élethosszot –, míg a vagyon-elosztásé a társadalmi-politikai elhatározás mechanizmusát érinti. Az utóbbi egyenlőtlensége tette lehetővé, hogy az uralgó establishmentnek a nemzeti jövedelemből való részesedése a tömegekével szemben nagy mértékben növekedjék.⁸

A szigorú kritikát elkerülendő, a jelentés bevezetésében a szerkesztők megjegyzik, hogy az általuk említett hat faktor és a boldogság szubjektív indexe közt nem tételeznek fel okozati összefüggést, csak utalnak bizonyos korrelációkra. De a végén mégis hozzáfűzik, hogy szerintük a hat faktor az országok boldogság-fokát $\frac{3}{4}$ részben megmagyarázza. Dixit!

Az országoknak az említett, Jeffrey Sachs vezette New York-i Föld-intézet háttér munkája alapján készült Gallup-felmérés nyomán Bhután a nemzetközi boldogság-létrán négy év alatt visszaesett a 8.-ról a 79. helyre. A Gallup tanácsadói – E. Dienes és R. Biswas-Diener⁹ – szerint a gazdagabb országok boldogabbak. Erre még a Easterlin-paradox nyomán visszatérünk.

Konkrétan az államok rangsorolását szűrőpróbaszerűen áttekintve, komoly kétség merülhet fel a Gallup 1000 személyre kiterjedő mintavételét illetően. Vajon az Arab Emírátság, ahol a lakosság 85%-a nem állampolgár, hanem jórésztük rosszul fizetett délkelet-ázsiai idegen, a mintavétel csak az állampolgárok körére terjedt-e ki, s így került önkényesen a boldogság-listán az előkelő 20. helyre, megelőzve az összes nyugati nagyhatalmat és

például Szingapúrt is? E besorolás kijelentő értékében akkor is kételkedni lehet, még ha a Világboldogság Jelentés örvendezve aláhúzza, hogy 2014-ben az Emírátság kidolgozott egy 2021-ig terjedő boldogítás-tervet, s 2016 óta Ohood Al Roumi asszony személyében van egy boldogság-minisztere is. Az Emírátság a jelentés nyugati angol-amerikai szerkesztőinek elnöki kezelését esetleg avval érdemelte ki, hogy idén kineveztek egy tolerancia-minisztert is Sheikh Lubna Khalid Al Qasimi asszony személyében.

Jelen írásunk a nemzetek boldogságának az ENSZ által napjainkban serkentett összemérésére összpontosítja figyelmét. Most röviden megvizsgáljuk azt a doktrinális hátteret, amelyet a pozitív pszichológiára támaszkodó ún. új boldogságtudomány – beleértve az ún. boldogság-közgazdaságtant (Bernard van Praag) – biztosít számára, érintve a benne burkoltan rejlő ember- és társadalomképet. Ezt követően áttekintjük a világ legnagyobb létező kultúrkörében élő boldogság-megfogalmazásokat.

(Az „új boldogságtudomány”) Engedjünk meg magunknak néhány megállapítást, amelyeknek nyilvánvalóságát elfogadják. A termelés növelésének az emberek jóléte – illetve nélkülözésének felszámolása – ad értelmet, s a jólétnek a boldogság érzete. A közjólét a jövedelemelosztástól is függ, de a boldogság nem merül ki a jóléttel, mert elérésének más feltételei is vannak. Ez az alapséma áll amögött, hogy az Egyesült Nemzetek és szakosított szervezetei az országok sikerét boldogság-foka szerint rangsorolta. E rangsorolás nem egyszerű szépségverseny, hanem az húzódik meg mögötte, hogy a kormányok politikái bizonyos fokig felelősek annak alakulásában. Ezért egészítették ki a világjelentés szerzői a boldogságstatisztikát azt magyarázó faktorokkal. A hat faktor kiválasztása és meghatározása arra is fényt vet, mit értenek a Gallup közvélemény-kutatását megbízó szakértők boldogság alatt.

Az ún. „pozitív pszichológia” nyitotta meg az utat az ember modern önmegváltását ígérő boldogságtudomány előtt. De mielőtt a pozitív pszichológia emberképével foglalkoznánk, nézzük meg röviden az első magyarázó faktor, a gazdasági helyzet szerepét. E kérdéskör az ún. Easterlin-paradox körül jegecesedik ki. Richard Easterlin első, 1974-ben megjelent cikke¹⁰ óta a személyes jövedelem abszolút és viszonylagos szintjének az emberek boldogságfokára gyakorolt hatása vita tárgya. A vita eddigi kimenetele avval foglalkozhat össze, hogy az alapszükségleteket éppen csak kielégítő országokban a jövedelem abszolút szintje nagyban befolyásolja az elégedettséget, míg a gazdagabb országokban a jövedelem általános tartós növekedésével nem növekszik arányosan a megelégedettség. (Újra jelezzük, hogy ez a különböző kultúrkörökhöz tartozó nemzetek és milieu-k boldogságfokozatainak összemérhetőségét tételezi fel.) Fűzzük még hozzá azt is, hogy a jövedelem növekedése mellett az egyének elégedettségét az általuk összehasonlítási alapként kezelt „szomszéd” vagy munkatárs jövedelmének viszonylagos alakulása, az egyenlőtlenség növekedése is befolyásolja.

A személyes jövedelmek abszolút és viszonylagos növekedése nem váltja ki tehát önmagában automatikusan az átélt jólét érzésének emelkedését. Azok a faktorok, amik e gazdasági központú modellben hiányoznak a boldogság „megmagyarázásához”, megértéséhez, a közgazdász számára reziduális tényezők¹¹.

E maradék faktorok „leleplezésére” vállalkozott az a pszichológiai mozgalom, amelynek „hivatalosan” 1998-ban Martin Seligman az Amerikai Pszichológiai Társaság elnöki beszédével teremtett tudományos otthont pozitív pszichológia néven. Ez a jóléti közgazdaságtannal az ún. boldogságtudományt alkotta meg. Újabb kori háttérében Abraham Maslow motivációs pszichológiája húzódik meg. Maslow már 1954-ben megjelent könyve egyik fejezetének a pozitív pszichológia címet adta. A humanista pszichológiai iskola

az ember önerőből való megváltása által ígéri a boldogság elérését. Martin Sigelman „learned helplessness”-re „cognitive behavioral therapy”-t javasol. „Learned optimism” kifejezése pedig Eric Fromm *Man for Himself*-jére (1947) rímel.

A pozitív pszichológus nem tartja fő feladatának az emberek (és állatok) magatartásának megfigyelését és módszeres leírását, mint a Burrhus F. Skinner féle kísérleti pszichológia tette és teszi. De nem is akar a deviánsok, eltévedettek bajainak okaiért a múltjukban „turkálni”, mint azt a pszichiáter Sigmund Freud is művelte, hanem paradigmája a cselekvésre való készítés, motiváció. Az emberek „erős oldalát” kell mozgósítani, s beállítottságuk, attitűdjük ilyen megreformálása révén őket egyenesen a boldogulás útjára terelni. (Ez az ösztönző pszichológia a hirdetési iparban nyilvánvalóan nagy piacot talált.)

Ahogy a nemzetek boldogságának globális összemérését az ENSZ tette hivatalossá, a pozitív pszichológiára hárul nagyban az eljárás tudományosságának hitelesítése. A gazdag államok már említett OECD Better Life Index-e magát a gazdasági fejlődés problematikáját a boldogságérzés alakulásának rendeli alá.

A nemzetek globális boldogságversenyének irányítása és „megrendezése” körül egy aránylag szűk körű, amerikai közgazdászokból és pszichológusokból álló agytröszt alakult ki. A fejlődést az ENSZ főtanácsosa, Jeffrey Sachs definiálja, az étellel való megelégedéssel Ed Diener foglalkozik, a boldogság kognitív kérdésének szakértője a közgazdasági Nobel-díjas Daniel Kahneman és az aktivista pszichológiával az „Authentic Happiness” idézett szerzője, Martin E.P. Seligman¹². Valamennyien a Gallup amerikai közvélemény-kutató intézet tanácsadói.

A tudományos szocializmus idejéből tudjuk, hogy a jövő társadalomnak „új ember”-re van szüksége. A fenti team is meg akarja reformálni az embert, hogy beállítottságával a boldogságra érdemessé, rátermetté váljék.

A pozitív pszichológia ajánlotta prototípus az amerikai versengő piacra termett ember. Szerinte az aktivista, extrovertált, jól felfogott önrdekből altruista, adok-veszek csere-viszonyban álló embernek nagyobb az esélye a boldogsághoz, mint a magába vonult elmélkedőnek, még ha a pozitív pszichológia meg is engedi az alkotónak egy-egy témában való elmélyülést, szinte obszesszív elmerülést (lásd Csikszentmihályi Mihály *flow* fogalma). Az embernek önmagát értékesíteni kell, cselekedni, nem „elmélázni”. Ez a boldogság-fogalom partot vert egyes egyetemeken is, a Kalifornia Egyetem Berkeley campusán Greuter Good Center néven, s a Pennsylvániai Egyetemen pedig a Seligman vezette autentikus boldogság központ révén. Százával jelennek meg az erre vonatkozó különböző rétegeknek szánt sikert ígérő, *Self-help*, *How to do* brosúrák, könyvek. Darren M. McMahon felsorol több mint két tucatot (472). Alistair Miller¹³ szerint az ún. pozitív pszichológia egyszerűen azt akarja elhíttetni, hogy a boldogság úgy valósítható meg, hogy mindenki az amerikai biztosítási ügynök lelkesedését („learned optimism”), társulás-készségét, célratörését, státuszkeresését követi. A boldogság így érvényesülés lesz a Carnegie bölcsélet szellemében, a well-being by well-doing. Egyébként az ENSZ boldogság-index jelentése a Thriving-et, a boldogulást néhol egyszerűen, mint a boldogság szinonimáját használja. Egy bizonyos – az amerikai életmódra jellemző, s pontatlan körvonalú¹⁴ – boldogságkeresés népszerűsítéséről van szó. A szerzők klasszikus műveltségük függvényében nem ritkán a hedonizmus, eudémonizmus és az epikureizmus fogalmakat egyszerűen felváltva használják. Egyébként már az aktivista istentagadó Doktor La Mettrie¹⁵ nagyban hozzájárult epikureus tanának önkényes hedonista értelmezéséhez.

E tanulmányunk nem ígéri és nem is keresi az emberi „boldogság” valamiféle valódi, esszenciális, lényegi definícióját. Azt azonban megjegyezzük, hogyha a pozitív pszichológia korifeusai a boldogság fő kulcsát az ember motivációjában, beállítottságában

jelölik meg, ez azt vonja maga után, hogy az emberiség sorsa javulásának elmaradásáért elsősorban nem a társadalmi problémák, a tulajdon egyenlőtlenségének növekedése és a strukturális munkanélküliség felelős. Úgymond, boldogtalanságáért minden egyén vessen magára, mert az önmegváltás pozitív pszichológiai receptjét nem követte.

Jelenleg arra összpontosítjuk figyelmünket, hogy az ENSZ-nek a nemzetek helyzete javulását rangsoroló verseny eredményét hirdető táblán a GDP-t a nemzetek boldogság-indexe érvényesen helyettesítheti-e. Az ENSZ említett szakértő gárdája minden nemzet boldogság-fokát tehát össze akarja mérni a Gallup módszerrel a világ minden egyénét képviselő mintavétel alapján. Az egyén boldogságfelfogását azonban a beleszületett tendenciáin kívül felnevelése, kulturális szocializációja határozza meg. Az egyesek által „hedonic treadmill”-nek nevezett belső mérce beállításának alapvető „endemikus” paramétere a kultúrkörhöz való tartozás. Ugyanis még ha az emberi értékek összessége minden kultúrkörben ismeretes, sőt elismert¹⁶ mivel azok egymásnak ellentmondó követelményeket („jogszabályokat”) tartalmaznak is, egy bizonyos értékrendet kell elfogadni. Az értékeknek ez a rangsorolása éppen az, ami alapján a kultúrkörök egymástól eltérnek, megkülönböztethetők.¹⁷

A nemzetek boldogság-versenyén dolgozó szaktanácsadók általában elismerik azt, hogy a – többé-kevésbé szerencsésen lefordított – ‚boldogság’ az értékrendekben nem mindenütt tölt be vezető szerepet. Ez olvasható a 2000 óta létező *Journal of Happiness Studies*¹⁸-ban és másuttal megjelent számos tanulmányban.

Azok azonban általában bipolarista előfeltételezésnek, mondhatni előítéletnek, a Nyugat– Kelet bipolarizmusnak a rabjai. Hogy a nyugati modern jövőt előrajzoló, előíró világszemlélet egyetemes érvénye ne szenvedjen csorbát, ne legyen valamiféle civilizációs pluralizmussal „felhígítva”, az összes nem nyugati beállítottságot a nyugati orientalizmus¹⁹ alkotta amalgám Kelet-fogalomba gyömöszölik, legyen az Iráné, Japáné, Kínáé vagy Indiáé.

Ezt az ismeretelméletileg problematikus tendenciát sokszor megerősíti az is, hogy sok nyugati szerző megállapításaik egyetemes érvényét avval igyekeznek alátámasztani, hogy a környezetükben működő, „valamelyik Keletről” bevándorolt írástudót bevonnak mint társszerzőt. Evvel az együttműködéssel pedig csinján kell bánni, mert a bevándorló, generációkon keresztül integrálásra vár és megalkuszik. Az egész nem-Nyugat a múltba rendelő szemlélet hamis tanújává válik.

A továbbiakban a Nyugat-centrikusságot elkerülendő, igyekszünk a nyugati mellett az arab-muszlim, bharati (indiai) és kínai civilizációs szférának boldogságfelfogását eszmei hagyományaiból kihámozni és nagy vonalakban felvázolni.

(A boldogság a nyugati kultúrkör bölcséleti hagyományában) Először a boldogság fogalomkörének európai gyökereit, átmérőit akarjuk leírni. Heuréka! Ha nem is abban a reményben, hogy felfedezzük a pozitív pszichológia ígérte „authetical happiness”-et (a Sigelman-féle thrive-t, a boldogulást). A neves görög, mértannel is foglalkozó bölcselők gondoltak-e valaha is arra, hogy polgártársaik boldogságát egymás közt, s a barbárokéval számszerűleg összemérik, ahogy ma az eudémonia-indexszel a New York-i közgazdászok teszik?

A görög attikai, hellenisztikus szerzők tanításairól a legtöbbet Diogenész Laertiosz munkáiból meríthetünk.

A (benthami) kötelességtudó hasznossági deontológiával szemben a nyugati boldogságkeresés mint az emberi lét belső értékelésének fő mércéje, s egyben az élet fő ajándéka ismereteink szerint a soha semmit le nem író Szókratész tanítványaitól ered. Arisztotelésznek az agyonidézett (ún. régebbi) Nikomakhoszi etikája (621, 1095a15-22)

a fő forrás. Ebben mindjárt leszögezi (17), hogy az eudémonia kívánatosságát illetően mindenki egyetért, de mindenki mást ért boldogság alatt. Mestere a szintén Szókratészt követő Platón *Republica*-jában Arisztotelészől eltérően határozza meg az eudémoniát, amennyiben az igazságosságnak kulcsszerepet tud be. Az eudémonia kifejezést egyébként először valószínűleg a görög Hésziodosz használta a *Munkák és napok*-ban. S az istenek intéseinek, ömenjének követése adta szerencse kiérdemelését jelentette.

Az ember testi (állati) és lelki összetételéből kifolyólag a sok lehetséges eltérő eudémonia-fogalom közül két nagy irányzatot lehet megkülönböztetni, a (1) hedonistát és a (b) cinikust (amelyhez a későbbiekben akarva-akaratlanul közel került a sztoicizmus).

A ma tágan értelmezett hedonizmus eredetileg csak a Szókratész tanításait egyoldalúan értelmező Arisztipposz kürenéi iskolájára vonatkoztatható. Szókratész maga a kalokagathia-ban a szellemi tevékenységbe szublimált éroszt tartotta boldogságnak. A szépre és jóra vágyó boldogság a *kalokagathia* Arisztotelész *Eudemoszi Etiká*-jának VII. könyvében is szerepel. (Egyes szerzők a római *mens sana in corpore sano*-ból is ezt olvassák ki.)

A jelen örömeit dicsőítő – és a másodlakhely rusztikáját méltató latin felkiáltás – *Carpe diem (quam minimum credula a postero)* kifejezés Horatiustól származik.

A görög-hellenisztikus bölcselkedések, iskolák emberi jólétre vonatkozó elképzelései a szubjektív szenzualizmuson belül sokszor csak a paraméterek közti elsőbbség mérlegelésében térnek el egymástól. A „szigorú” hedonista csak a jelennek él, pozitív akcióval leli legintenzívebben örömét mint jót. Evvel szemben a sokszor hedonistaként beskatulyázott Epikurosz, a „kert filozófusa” (mert ott tanított) az élvezetek és annak esetleges fájdalmas következményeit értékelve a passzív fájdalommentességet (*aponia*) is boldog állapotnak tartja. A lelki nyugalmat negatív örömmek nevezi Menoikeusnak írt hosszú levelében. Epikurosz szerint az emberi élményekhez a hedonizmus jelen-központúságával szemben a tervezett és múltbeli élmények felelevenítése a boldogság része, ahogy a zene és szépművészet adta szellemi öröme is a boldogsághoz nélkülözhetetlenek. Hibás tehát Epikuroszot az érzékiesség apostolának tartani. Tana egyszerűen szenzualizmus, amely ismertetelméletileg az érzékletességre, mint egyetlen benyomás-forrásra épül.

A nyugati köztudatban a hedonizmussal szembenálló hellenista cinizmus képe él a legkiszínezettebben. Majdnem mindenki ismeri az állítólag hordólakó Szinópei Diogenész alakját. Kutyanak nevezték. Egyébként a cinikus szó a kutyaéból származik. A közvéleménnyel, mások ítéletével nem törődő, szemérmetlen, önelégült, önellátó aszkéta nem tiltakozott ezen azonosítás ellen. Mint mondta, a kutya örzi barátait és csak az ellenségeit ugatja meg. Az iskola megalapítója, Antiszthenész (Kr. e. 444–365) szerint a cinikusnak elég, hogy a természetes források minimális felhasználásával – esetleg csekély anyagi adakozással – önmagát önállóan megvalósítva érje el az eudémoniát. A cinizmus tehát a hedonizmussal szemben állva, szintén a boldogságot keresi, annak elérését igéri önelégültség formájában. A cinikus bottal való sétálása a felesleges erőfeszítés, fáradozások megvetését jelenti. Mivel Antiszthenész is Szókratész követője volt, teljesen hibás, ha a mai fejlődéstudományi közgazdászok és a velük együttműködő „pozitív pszichológusok” az eudémonizmust és a hedonizmust néha szinonimának veszik. A hajlékony, mert definiálatlan terminusokkal való neozofisztikus visszaélés nem ritka e körökben. (Gondoljunk Kahneman és Diener idézett kötetére!)

A 18. és 19. század iparosodó Európájában kezdték a cinikusokat a társadalom nehezként lekezelni. A cinizmus a klasszikus hagyomány szerint mindig a fényűző fogyasztástól való tartózkodás adta emancipációt, szinte önmegváltást hirdette. Önmegtartóztató élete során a természetet és természetesen kedvelő cinikus a világ kozmopolita házörzőjének tartotta magát.

Az élet mérlegének a boldogságot jelző nyelve tehát a hedonista számára a pillanatnyi intenzív öröme – sőt élvezetek – elérése felé hajlik, míg a cinikusok számára a lemondás, az önmegtartóztatás felé.

A római birodalmi elit gondolkodásában, majd a kereszténységben a későbbi neo-sztoicizmus formájában benyúló hellenista sztoicizmus tanában – amely az iskola alapítója, a Kitioni Zénón cinikus világszemléletének fokozatos kifinomulásával alakult ki – a földi boldogság keresésének az öröme a Teremtést adta kötelességek bölcs teljesítése mellett csak másodlagos szerep kap. A szenvedélymentes önuralom marad az önfelzabaráltatás záloga. Nem hiába, a szenvedély szó gyökere a szenvedés! A boldog sztoikus nem pazarolja az életet, drága idejét a világmindenség sorsát illetően közömbös dolgokra, ügyekre. Gondoljunk azokra a szükségtelen *gadget*ekre, herkenyűkre, amelyek a hangoskodó reklám jóvoltából szórakoztatóan ma is lekötik figyelmünket!²⁰

A sztoicizmus arra a kivételes esetre, ha valakit kínjai annyira gyötörnek, hogy nem tudja többé szenvedéseit uralni, társadalmi feladatait ellátni, megengedte az öngyilkosságot. Egyes források szerint maga Zénón is az *eutániát* (a „könnyű halál”-t) választotta. Szerintünk a boldogság definícióját illetően az öngyilkosság alapvető kérdés. Ugyanis a reményét vesztett ember öngyilkossága az *egyetlen* magatartásbeli, tehát megfigyelhető tapasztalati tény, amely az életnek magának megtagadásával kinyilvánítja a boldogtalanságot, a schopenhaueri *Wille zum Leben* elvesztését. Ez objektív tény, és nem támaszkodik a mások kikérdezéséből származó válaszok esetleges, és gyakran önkényes értelmezésére. (Ugyanis a másik helyébe való állítólagos beleélésre épülő Max Weber-i „verstehende Soziologie”-t és az arra alapozó attitűdöt kémlelő közvélemény-kutatást óhatatlanul a szubjektivizmus ismeretelméleti gyanúja övezi.)

A Marcus Aurelius-féle sztoicizmusnak a keresztény tanokkal való összeegyeztetése több mint egy évszázadot vett igénybe Konstantin császár megtéréseitől. Ugyanis a sztoicizmus panteista, s nem ismerte el Isten természet-felettségét, valamint a világvégét.

A kereszténység, bár nem európai eredetű, mégis a nem zsidó népekre is kiterjedő térítése révén idősámításunk első évezredében a nyugati kultúrkör magja lett.

Az Újszövetség kinyilatkoztatta keresztény tan szerint a természetfeletti Teremtő tervének kifürkészése és köteles követése, szolgálata, valamint embertársainknak mint felebarátoknak önmegtadó szeretete („szeresd felebarátodat mint önmagadat” parancsa) a „boldoggá avatás” (beatification) titka, magának a „megboldogult” megváltásának bizonyítéka. Szent Agoston szerint a pogány – természetes öröme – *felicitas temporum* feladása a kiérdemelt örök és tökéletes természetfeletti boldogság, áldottság ára. Egyébként a Biblia nyomán egészen a reneszánszig evilági örömeiről és túlvilági boldogságról volt szó.²¹

Lukács evangéliumában utal a mennyei boldogságért való életre szóló földi áldozatvállalásra (Lk 6,20–23). Máté apostol Krisztus hegyi beszédének idézésével felsorolja a nyolc boldogságot (Mt 5,3–10). A tökéletes keresztény tisztaszívű, irgalmas, szelíd, béke- és igazságszerető még üldözése árán is. Szent Pál írja a korintusiakhoz írt első levelében (15,32): „Ha a halottak nem támadnak fel, akkor »csak egyetek, igyatok, hiszen holnap úgyszólván meghalunk!« Ne engedjétek magatokat félvezetni!” Szent Agoston szerint jelen életünkben az igazi boldogság elérhetetlen. Szent Pál idézett levele (1Kor 2,9) azt írja, hogy a keresztény boldogság a reménybe helyezett boldogság – az örök mennyország eksztatikus elő-élvezete, amely Locke szerint a földi boldogság „tökéletesítése”. Aquinói Szent Tamás szerint az arisztotelészi kontemplációs boldogságot az Istennek túlvilági közvetlen látása felülmúlja. Az a tökéletes boldogság, *summum bonum*²². A keresztény szemléletben mindennek isteni értelme van (telosz), s az emberek viszonylagos földi boldogságában az isteni kegynek lehet, de a véletlen szerencsének nem jut szerep.

Szemben az ószövetségi világszemlélettel, a keresztény – akárcsak a sztoikus – nem akarja a szenvedést minden áron elkerülni²³. A Jézus keresztre feszítésében való részvétel érzete révén az eredeti bűnért való vezeklés igazolja a ránk kivetett szenvedést, a hitvallásért elszenvedett kínzást, a vértanúságot. Miért is lenne e vallás neve éppen anyanyelvünkön kereszténység?

Evvel foglalkozik Szent Pálnak a filippiekhez írt levele (3,10–11) és a korintusiakhoz írt második levele is (2Kor 4,8–12). Szent Péter első levelében pedig azt írja: „Még ha szenvednetek kell is az igazságért, boldogok vagytok” (1Pt 3,14).

A neoplatonista Szent Ágoston a *De Civitate Dei* című huszonkét kötetes munkájában a sztoikusoknak a szenvedéssel szembeni szenttelenségét megvetéssel kezeli, kihívó *arcátlanságnak* nevezi.

Kálvin²⁴ elismeri a keresztre feszítés fájdalmas oldalát.

Egyik esetben sincs a szenvedésnek valamiféle perverz mazochista kultuszáról szó, hanem arról, hogy míg a sztoikusok értékeik védelmében a kínzás okozta szenvedést is – kelleve, kelleetlen – megkockáztatták, addig a keresztények hitük megvallásáért képesek feláldozni életüket, s azt mint Jézus kálváriájában való részvételt fel is magasztalják. (A Fülöp-szigeteki keresztút szertartások ezt szemléletesen tanúsítják.) Bizonyos értelemben a modern szekuláris boldogságkutatás és -keresés inkább az Ószövetség szenvedést elkerülő beállítottságát követi.

A reneszánszban a keresztény teológia hátterében a „pogány” görög(-hellenisztikus) e földi eudémonia nem mint a paradicsomi állapot tökéletlen mása jelenik meg, hanem mint végső életcél. A humanizmus az ókori bölcseséget antropocentrikus értelmezésben közelíti meg, igyekszik újraéleszteni. Jacob Burckhardt műve (*Die Kultur der Renaissance in Italien* [1945]) hozzájárult a reneszánsz mai felmagasztalásához a középkorral szemben. Arisztotelész szerint a boldog élet az embert felülmúló isteni dolog.²⁵ A benthami haszonelvűségbe, felicific calculus-ba torkolló európai felvilágosodás a szenvedés csökkentésének és az örömök növelésének mérlegén kívül keveset őriz meg a görög-hellenisztikus boldogságkeresés bölcsességéből. De Bentham²⁶ maga a boldogságok (54 szinonimájával) összemérését illetően nem táplál illúziókat. Elismeri, hogy az nem Newton-féle pontos számítás, inkább alma és körte összeadása.

Tanulmányunkban nem keressük – amint a pozitív pszichológia ígéri – a boldogság szó autentikus definícióját. A szónak különböző Európában elterjedt nyelvekre való lefordítása lexikológiai feladat. A nemzetek boldogságának kikérdezéssel való összemérése elengedhetetlen előfeltétel. Az indoeurópai nyelvek mindegyikében a szó sorssal, beleszületettséggel, (ki)választottsággal, predestinációval és a „sorsolás” véletlenjével is összefügg.²⁷ Az embert önteremtőnek látó nyugati liberális ideológia, amelyet ma a nemzetek boldogságát összemérő pszicho-közzgazdász szakértői követnek, módszeresen elnézik, elpalástolják, lekezelik e faktorok szerepét. Valójában pedig az ember maga csak teljesen a boldogtalanságának megszüntetése felett rendelkezik az öngyilkosság lehetőségével – amennyiben a társadalom e jogot megtűri.

(A boldogság az arab-muszlim kultúrkör hagyománya szerint) A világ jelenlegi alapvető kultúrkörei közül a kínai és a *bharati* (hindu) léte mint civilizációs állam szembeötlő. A másfélmilliárd lelket átfogó arab-muszlim civilizáció jelenlegi geopolitikai vajadásai nyomán e kultúrkör létének el nem ismerése elterjedt nézet. Evvel a ma annyira égető kérdéssel behatóan és – az időszűréség szerint – részletesen foglalkoztunk.²⁸ Itt csak megerősítjük, hogy az arab-muszlim civilizációs szféra alatt egy olyan, a Koránt követő írasközösséget értünk, amelynek sajátossága, hogy a hozzá tartozók különböző etnikai és

más jellegzetességük felett *elsősorban* Allah követőjének, az iszlámhoz tartozónak tartják magukat.

Igy tehát a boldogsághoz „közelálló” *farah* definíciója is a Koránból olvasható le. Allah fontos és kevésbé fontos előírásainak és tanácsainak gondos követése és a vele való közösség a belső béke adta boldogság záloga (Kor 10:58; 13:28–29). A napi ötszörös ima, mint kommunikáció, ezt megerősíti. A ramadán böjtje az önfegyelemre, a mindenkori jelen élvezetekről való lemondásra nevel (Kor 10:58), s egyben megerősíti a nélkülözőkkel való szolidaritást. S a Ramadán naplemenet utáni felszabadító öröme kicsit a Paradicsom előképe! Az arra való gondolás, „álmódózás” boldogít.

Az Allahba vetett hit megosztása hozza létre az *umma*-t az üdvözülésre, az örök boldogságra várók közösségét. Az egész életre szóló mekkai zarándoklat megerősíti ezt az összetartási érzést. A judeo-kereszténységből univerzálissá váló kereszténység a hívek közösségének, az egyházhoz tartozók szolidaritásának nem adta meg e prioritást, mondhatni szinte exkluzivitást. A muszlim közösség ugyanis a többi nem muszlim népek „boldogulását” – a megtérülés reményében – csak tolerálja. (Ez vonatkozik elsősorban az – ószövetségi és az újszövetségi – egyistenhitű Írás autonóm közösségeire.)

A Paradicsom (Jannah), amit a hithű muszlim halála után elvárhat, tkp. az eredeti bűn előtti Édenkertre emlékeztet. (Az Iszlám szerint az eredeti bűn nem árnyékolja be az emberiséget, mert megbocsátották. [Kor 20:121–122]). Bár a Korán szerint a Paradicsomot elképzelhetetlen és leírhatatlan aranyos csillogás, gyönyörűség jellemzi (Kor 32:17, 76:20), mégis az azt illető képzelgéstől, fantazialástól nem lehet a muzulmánokat viszsztatartani, mert a Korán felsorolja a kívánatos dolgokat. Az anyagi gondok és örömök az általános bőséggel és az ellentmondás nélküli egyetértésben oldódnak fel. (Ott például szemben az evilági élettel még bort is lehet inni fejfájás és lerészegedés nélkül.) A túlvilági élet az evilággal szemben örök, mint egy „patak folyása”, lehet az vizet, tejet vagy mézet folyató. (A patak a leggyakrabban alkalmazott kép.) A Paradicsom békés, harmonikus, gyűlölet nélküli pihenőhely. Szemérmes tekintetű szűzek, telt-keblű hurik társaságában zöld párnákon való heverés.²⁹ Gyakran megbotránkoznak keresztény európai szerzők az iszlám Paradicsom hús-vér jellegű boldogságán. De olvassák csak el Lorenzo Valla reneszánsz kanonok *De Voluptate-jét* (1431) vagy Celso Maffei írásait (1504) a keresztény Paradicsom érzéki örömeiről!

Az említett, vidámságot, derűltséget, megelégedettséget kifejező arab-muszlim *farah* szó tehát a jelenben az egyetlen Istenben való hit és parancsainak betartását – a napi istentiszteletet, az évi böjtölést, a szegényadó fizetését és az életre szóló mekkai zarándoklást – jelenti, aminek fejében az ember földi álmainak túlvilági valóra válását „megválthatja”.

(*A boldogság fogalma a hinduság körében*) E fogalom hindu hagyományának tárgyalása bonyolultabb, mint a kereszténységé és a muszlimé, mert a hinduságnak nincs alapító prófétája. A hinduság védikus világszemléletét örökösnek tartja, ugyanúgy, mint a világot. Ciklikus megújulásával és sokszínűségével magát nemcsak múlhatatlannak, de átfogónak is. S a többi relativizálja. Igaz, hogy valóban a hindu nép ősi hagyományainak a szanszkritizálás által való beolvasztása révén az az emberiség történetének legrégebb folytonos világnézetének tekinthető.

A hinduizmus mint a világ legidőtállóbb életszemlélete gazdag változásokat és változatokat mutat.³⁰ Folyamatos öröksége révén – a Nyugat számára elképzelhetetlenül kiterjedt, szinte áttekinthetetlen – forrásai szanszkrit szent írást, didaktikus költeményt és szájhagyomány alapján leírt bölcselkedést foglalnak magukba. Ezért szinte önkényes boldogságfogalmát is egységben látni.

Az európaiak által – a portugálok nyomában – kasztnak nevezett hindu varna-rendszer formális eltörlése ellenére a hinduizmus a világegész leírásában, s főleg abból fakadó önfelfogott szerepében a beleszületettségnek, újra megtestesülésnek jelentőséget tulajdonít. Ez vonatkozik nemcsak az ősi népi tanításra és annak „szanszkritizált” formájára, a „klasszikus” tanokra (Sankara), de a 19. században indult modernizált tanításokra is (Sri Ramakrishna, Swami Vivekánanda).

A hinduság megkülönböztetésének legkényesebb művelete a buddhizmust érinti, mert a Kr. e. 5. században kialakult mozgalom gyökereiben egy hindu reformizmus, ahogy Sarvepalli Radhakrishnan, az *Advaita védanta* iskola követője írja „a buddhizmus eredetében a hinduizmus hajtása”. Az a Buddhának, Felvilágosultnak nevezett („család és keresztnévén”) Gautama Siddhartha személyében alapítóval is rendelkezik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ábrahám vallások mintájára, tanát isteni kinyilatkoztatásnak tartja. Azt saját felelősségének tudja be. A hindu beleszületettség helyett szükségét érzi ideáinak terjesztésére, „exportálására”. De nem beszélhetünk a kereszténység értelmében térítésről, mert a buddhizmus nem tekinthető egy *kizárólagosságot* megkövetelő vallásnak, istenhitnek.³¹ Ennek következményeképpen az autentikusan kínai taoizmussal és konfucianizmussal együtt hármásban alkotó eleme lesz a kínai világszemléletnek. A több-vallásúság megengedésével válhatott a buddhizmus a japán sintoizmus kiegészítőjévé is. Jelenlegi témánkkal, a nemzetek boldogságának mennyiségi összemérési kísérletével kapcsolatban megjegyzendő, hogy mint említettük, ennek ötletgazdája, kezdeményezője éppen a bhutáni király, ahol a mahájána buddhizmusnak egy elterjedt változata, a lámaizmus befolyásos. Bhután nemzeti vallására alapozott holisztikus szellemi-lelkietesti egyensúlykeresés³² nem produkált olyan globális (érték)mércét, amelyhez mérve minden nemzetet boldogsága szerint tárgyilagosan rangsorolni lehetne. Az emberi boldogságérzet „szertelenségét” jól fejezi ki Bernard Shaw szarkasztikus mondása: „ne tedd a másiknak, amit szeretnél ha neked tenne, mert talán más az ízlése.”

A hindu hangsúlyt fektet az élők rangsorolt rendszerére. De mindenkinek a szenvedélyek rabságától – és a ciklikus újraszületéstől, a *szanszara*-tól való függetlenséget, felszabadulást, a *moksha*-t kell keresnie mértékletességgel. Számára azonban az egyes szülemények által megcélózható, elérhető boldogság is eltérő és rangsorolt, fokozatos, s a korosztálytól is függ. Az emberek három tendenciát (*guna*) hordanak magukban. Inerciával (*tamasz*) születnek, de változtatásra (*radzsasz*) és örömteli harmóniára (*szattva*) törekcszenek, ám különböző arányban.

A különböző testet-lelket mozgósító jóga-gyakorlatok „boldogítanak”. Egy ősi hindu önfegyelmező gyakorlatról van szó. Ezek közül egyik, főleg a fizikai (*bhautika*) szenvedéstől ment meg, és a *sukha* elérését ígéri, míg a másik már szellemi (*manasika*) örömet, *anandam*-ot. A minden lélek-vándorlástól megszabadító *atmananandam*-ot, az ember saját ideál-képével való egyesülésben való üdvözülést csak kivételes egyén érheti el (*adhyatmika*).

Korosztály szerint a hindu négy boldogságformát (*ashramas*) különböztet meg: a *brahmacharya* stádiumban a serdülő „tanoncnak” a *dharmat* és a véda tanítását kell elsajátítania, amelyben ideális saját magát beilleszti. A felnőtt (*grihastá*) szerepe akkor kielégítő, ha a maga, családja szükségleteit kielégíti és a társadalmat szaporítja (*atha*). Az ember életének nyugdíjas szakaszában (*vanaporatha*) elmélkedésben találja meg örömét. Az utolsó teljesen passzív szakaszában (*sanyasa*) csak a *moksha* foglalkoztatja, s még az írástól is visszahúzódik. A nirvána pedig a kényszermentes spontaneitás állapota, amely egyben kiszabadít az egyéni létet terhelő lélek-vándorlás alól is.

Az élet minden fázisát kiegyensúlyozottság és a mértékletesség kell hogy jellemezze.

A hindu boldogság-felfogásban a képzeletnek nagyobb szerep jut, mint a fogyasztásnak. Ennek megfelelően a rig-véda nyomán a szanszkritizált hindu szövegek jó része a szó

szoros értelmében irodalmi jellegű. Amikor a hindu hitregéknek ilyen jelentőséget tulajdonítunk, nem lekicsinylésből tesszük, mert hiszen a Nyugat fogyasztás-társadalmának a kereslet-kínálat játékaról elmesélt ésszerű, szükséglet-fedező (modell-)képe is összedől, mint egy kártyavár – ha nem képzeljük hozzá az ún. márkás áruknak a reklám konstruálta értékbetudását.

(*A kínai boldogság-felfogás alakulása*) Az ősök kínai kultuszából kinövő – a szép élővilág burjánzó, nem-geometrikus rendjére hivatkozó, természetisztelő, erőltetés nélküli (*wu wei*) taoista tan nyitotta meg a kínai lelket a buddhizmus – nevezetesen annak „kiegyezésre hajlandó” mahájána változata előtt. Kung Chiu vagy Kung Fu-tzu magyarul konfucianizmusnak nevezett államtisztelő tekintélyelvű meditáló társadalom-etikájával kiegyensúlyozva képezi a J. J. M. de Groot által univerzizmusnak nevezett kínai világszemlélet hagyományát. E három világnézet Kínában jelen van, ha nem is egymást kiegészítő jelleggel. Jóllehet a buddhizmus elsősorban az embernek önmagához való viszonyára, a taoizmus a természethez való, s a konfucianizmus pedig a társadalommal való viszonyra összpontosít, az eltérő hangsúlyok következtében sokáig egymás mellett éltek, nem képezték kerek egészet, nem egészítették ki „módszeresen” egymást. Csak az első évezred körül uralkodó Szung dinasztia korszakában fellépő újkonfucianizmus hozta az említett bölcselkedési hagyományokat egyáltalában egymással (kardoskodó) beszélő viszonyba, lehetővé téve tanaik sokszor ezoterikus terminológiáinak egymás nyelvezetére való „lefordítását”, s így módszeresebb összeegyeztetésüket.³³

Hogyan képzelel el „boldogulását” a kínai ebben az összetett hagyomány-rendszerben?

A személyes isten gondviselésére való ráhagyatkozás hiányában a buddhista világnézetek nem biztatnak evilági örömeiktől való lemondásra azért, hogy a túlvilágon majd boldogsággal megjutalmazzák. A – jórészt önhibánkból származó – szenvedés (*dukkha*) meggondoltsággal és ennek megfelelő magatartással, életgyakorlattal való megelőzése a boldogság (*sukha*) kulcsa, a kiegyensúlyozott felvilágosodott higgadság elérése. (A buddhista *piti* állapota a kivételesen elérhető nirvána a felszabadulás boldogságát jelenti.) Ezen alapvető problematikát nem érintő történések, legyenek azok akár metafizikai okoskodások, elkerülendők (*aduk+kha-asu+kha*). A buddhizmusban a szabadság elérése mondhatni önmegváltás által történik. A Buddha útját követőket a közösségekben (*szangha*) való részvétel segíti „eltévelyedés” okozta fájdalmonkon a gyakorlatban is túltenni és mérsékletelessé válni.

A Kínába behozott és leginkább a taoizmussal társult buddhizmus mellett a konfucianizmus maradt a kínai kultúrkör fő ideológiai hivatkozási alapja. Konfucius számára az emberiségbe való jötevő beilleszkedés az önnevelés útjának (*dao* vagy *tao*) célja.

Konfucius *Analects*-jében több mint két évezrede feljegyzett bölcsességeinek magyarázata azonban óriási változásokon ment át. Először vagy egy évezrede az új-konfucianusok által, majd újra egészen napjainkig. (Jegyezzük meg, hogy a „marxista” Mao Ce-tung műveiben is többet idézi Konfuciuszt, mint Marxot.) Mi itt most az utóbbi idők Konfucius-átírásával csak a nemzetek boldogságának összemérési kísérletével kapcsolatban foglalkozunk. Nem feladatunk tehát a boldogság fogalmának valamiféle esszenciaalista elmélyítése.

Ami Kínát illeti, a nemzetközi globális kikérdés a boldogság-összeméréshez a *xingfu* szót alkalmazzuk, mert a *gaoxing* csak pillanatnyi örömet jelent és a *kuaille* alkalmi jókívánságok összefüggésében használatos.³⁴

A *xingfu* az emberek közti tartós pozitív viszony örömét jelenti. Yu Dan „Az érzelmek politikai gazdaságtana Kelet-Ázsiában” című 2006-ban megjelent kötetében azt írja, hogy

a xingfu Konfuciusnak egy kulcsfogalmát népszerűsítette. Valójában az *Analects*-ben a (személyi) boldogság mellékesen kerül csak szóba az önnevelés kapcsán. S egy évezrede, az új-konfucianusoknál is a *xingfu* szerencsét, áldást jelentett s a *bu xingfu* ennek hiányát. A *xingfu* is Deng Xiaoping nyugati piacgazdasági szemléletének betöréséig, a kínaisághoz való hovatartozás kollektív érzésében megvalósuló harmonikus beilleszkedésnek a kifejezése volt. Nem véletlenül kapta Jie Yang-nak a kelet-ázsiai pszichének szentelt kötete a politikai-gazdaságtan címet. A boldogságnak ilyen gazdaságközpontú újraértelmezését a nagyon népszerű Yu Dan-nak a *Notes on the Analects of Confucius* (2006) megjelenésével hozhatjuk összefüggésbe, amikor is az új kínai elit azt tudja be Konfuciusnak, hogy szerinte az újfent piaci versenyben elmaradottakat a mai környezethez való alkalmazkodás mentheti csak meg a boldogtalanságtól. Yu Dan államilag szentesített nézetei az új Kína méltánytalanságait akarja az elmaradottakkal a konfucianizmus nevében elfogadtatni.³⁵

A kínai kultúrkört is átfogni szándékozó – jórészt amerikai eredetű – attitűdöt firtató közvélemény-felmérések akarva-akaratlan elferdítésekhez vezetnek. Jó példát szolgáltatott erre a WIN/Gallupnak a Pew-centrum által végzett, 2015 júniusában nyilvánosságra hozott Global Attitudes Project elnevezésű felmérése. Ez a népek vallásossági fokára vonatkozólag kimutatni látszott, hogy Kínában a vallásosság foka alacsony. Azonban Yang Fenggang, a Purdue Egyetem Kína-specialistája és Robert Weller, a Bostoni Egyetem antropológusa a vizsgálat alaposabb tanulmányozása alapján észrevette, hogy a kikérdezettek a vallásosságot a *xinyang zongjiao*-val fejezték ki. De a 19. században eredetileg németből japánra, majd kínaira lefordított *zongjiao* a mai poszt-Mao korszakban csak azok vallásosságát öleli fel, akik az elismert – buddhista, taoista, muzulmán, protestáns vagy katolikus – vallási *szervezetek* egyikének tagja. Mint jeleztük, a kínai „hitet” hagyományosan több eszme összekovácsolása adja, s *xinyang*-nak hívják. Méghozzá a Gallup vizsgálata naivul nyugati mintára telefonon folyt, pedig jól tudott, hogy a kínainak nem ajánlatos bevallania, hogy bármiféle „egyházhoz” tartozik.

Különbö megállapítható, hogy a modernista doktrína posztulálja, hogy az emberiség egyre vallástalanabb lesz, így világszemléletébe – az ember fizikai örök életének futurista álmán (Kurzweil Raymond) kívül – nem fér bele az a meg gondolás, amely a jelentős vallások boldogság-képzetében szerepel: az ember feltámadásának, illetve lelke hallhatatlanságának, örök életének reménye.

(*A nemzetek közvéleményének boldogság szerinti rangsorolása egy ábránd*) Aki nem olvassa el tüzetesen írásunk címét, csalódással fogja letenni a folyóiratot. Célkitűzésünk ugyanis szerény. Nem keressük a ‚boldogság’ fogalom univerzális értelmét valamiféle gyorsan összehozott globális civilizáció megalapozására. Ehhez a benthami hasznosság-fogalomnak az ún. boldogság-közgazdaságtudomány által való modernizációja elégtelen. Mint azt korunk civilizációinak együttéléséről szóló könyvünkben kifejtettük, az ebbe az irányba való haladás csak a nagy *kultúrkörök pluralizmusának* elismerésére épülhet – s nem arra, hogy a nyugati mellett a nem-occidentális bölcselkedéseket csak archaisztikus dekorációnak vagy önkényes öngazolásnak használjuk.

E tanulmányunkban azt szeretnénk bemutatni, hogy bármennyire is elégtelen a nemzetek fejlettségét a fejenkénti GDP alapján összemérni és így rangsorolni, az Egyesült Nemzetek és szakosított szervezetei által az utóbbi évtizedekben tetemes anyagi és intellektuális ráfordítással népszerűsített elképzelés nem állja meg a helyét. Nevezetesen, hogy a világ közvéleményének kikérdezéssel való felmérése révén a nemzetek lényegesebb aspektus alapján, a bevallott boldogság mértéke alapján való rangsorolása a fejlődésről relevánsabb képet adna, nem felel meg a tudományos megalapozottság³⁶ követelményeinek.

Fenntartásaink ismeretelméletiek és politikaiak. Plutokrata csoportoknak érdeke elhittetni, hogy a gazdagodás körülvette szegénység nem feltétlenül boldogtalanít, s a világszervezetek támogatta globális boldogság-index alkalmas a növekvő gazdasági egyenlőtlenség adta elégedetlenség elszunnyasztására. Még ha egyes szakértők nemesebb megfontolások alapján propagálják is a nemzetek boldogság-index szerint való rangsorolását, annak ismeretelméleti hiányosságai annyira jelentősek, hogy a „tudományosság korában” érvényessége nem szavatolható. A nemzeti közvélemények kifürkészéséhez használt „boldogság” fogalom nem annyira operacionalizálható, hogy különböző országokhoz tartozó embersokaságok boldogságfoka ésszerűen összemérhető lenne.

P. C. Cozby³⁷ szerint pedig minden számokban kifejezésre kerülő fogalomnak ki kell állnia a konkrét mérhetőség próbáját. Az operacionalizáció akkor érvényes, ha bizonyíthatólag valóban azt mérjük, amire állításunk vonatkozik. Tekintsük át összefogva az „alkalmazott (világ-)boldogságtudomány” alapvető hiányosságait.

A boldogságot lényegében három megfigyelt módszerrel igyekeznek mérni: kikérdezéssel, megfigyeléssel és implicite neurofiziológiai méréssel.

Az objektív mérés magatartások megfigyelésével történik. Majd bizonyos magatartásokat pszichológiai kísérletek alapján a boldogságérzettel társítanak – annak tudják be. De ez az eljárás sokaságokra nem alkalmazható. Mint már említettük, az öngyilkosság-statisztika viszont az evilági boldogság tagadásának legszilárdabb megfigyelhető tárgyi adata³⁸, egy releváns (negatív) indikátor. A pozitív pszichológiára épülő új keletű boldogságtudomány ezt háttérbe szorítja.

A modern ideg- és agytudományi kutatások avval kecsegtetnek, hogy az emberi szervezet belsejében végzett közvetlen mérések alapján a boldogságérzés felismerhető, azonosítható. Ez a kísérlet még gyerekcipőben jár.

Nagyméretű alapsokaságok felméréséről lévén szó, a statisztikai mintavétel alapján készült közvélemény-kikérdezés az, amit az ENSZ szakértői módszernek választottak a nemzetek boldogság-indexe szerinti rangsorolása számára. A különböző egyének boldogságfokának összemérését azonban számos ismeretelméleti csapda várja.

Vegyük először azt a leegyszerűsített esetet, ha valaki magántudományt űz és módszeresen feldolgozza magának boldogsága alakulását önmegfigyelés, önvallomás alapján. Erre a másik – a kikérdező – félrevetésének szándéka még nem vetheti rá árnyékát. De a múltbeli élmények, állapotok felelevenített képének élessége nem hasonlítható össze a jelenlegiével, s még az is öncsalás tárgya lehet.

Az ENSZ szakértői a világ népei viszonylagos boldogságának mérését – s az arra támaszkodó rangsorolását – lényegében a Gallup Intézetre bízták. Evvel kapcsolatban nem tudunk ellenállni annak, hogy röviden fel ne hívjuk a figyelmet a közvélemény-kutatások elburjánzása általános ismeretelméleti és politikai veszélyeire. 2006 januárjában a *Valóság*-ban már megtettük ezt más összefüggésben *Közvélemény-kutatás vagy fortélyos hangulatkeltés* című írásunkban. Az azóta eltelt évtized alatt a „szondázás” befolyása tovább nőtt. Bizonyos, a mass médiákkal rendelkező tehetősek érdekcsoportoknak kényelmes eszközévé vált.³⁹ Önkényes, rafinált félreérthető kérdések megfogalmazásával és az eredmények indokolatlanul kiterjesztett, felnagyított értelmezésével, kétes mintafelvételekkel magukat a népszavazásokat is igyekeznek helyettesíteni. Ez aztán a kozmopolita csöcseléknek a szociális médiumok által való mozgósításával párosulva, a legitim, választott népképviselői kormány megdöntésére is felhasználható. Sajnos, maga a politikai szociológia is egyre inkább arra az ismeretelméletileg ingoványos talajra tolódik, amely a saját megfigyelési anyag fásasztó és költséges produkálását megkerülve, a közvélemény-kutatások pillanatnyi hangulatfelvételeit tekinti tanulmánya fő tárgyi tényanyagának.

Amikor mármost – ha névtelenül is – a Gallup kikérdezője a boldogságra vonatkozó, előre megformulázott típus-kérdésével az egyedekre ráront, a válaszoló meggondolásai, a válasz meggondoltsága politikai-társadalmi helyzetek, alkalmazott módszerek (például telefonálás) szerint országonként nagyon változó lehet. A terjedő, *globálissá* duzzadó közvélemény-kutatások a kérdező és a különböző kérdezettek közti félreértés okozta növekvő megbízhatatlanságban szenvednek. A különböző miliókben, sőt – világméretű felmérésről lévén szó – kultúrkörökben szocializált egyénekről az „élettel való megelégedettség” kifejezésének boldogságként való értelmezése kétséges. A boldogságra vonatkozó nemzeti felmérések összehasonlításának kardinális, sarkalatos kijelentő értéke azért is vitatható, mert nem minden kultúrkörben uralkodó – a Daniel Kahneman és (szerző)társai Hedonic Psychology-ja szerint értelmezett – eudémonizmus. Nem feltétlenül az ilyen boldogságkeresés adja az élet *fő* célját.

Ha eltekintünk attól az ideológiától, amely a jelenlegi nyugati szabadelvű normarendnek eleve egyetemes érvényt tud be – s minden más kultúrkör értékrendjét a múltba utalja –, egy boldogságérzésnek és *skálájának* nemzetközi alkalmazása nem tekinthető egyszerűen egy nyelvi, fordítástechnikai kérdésnek. Az angol terminológiából kiinduló újdonsült „boldogságtudomány” és annak ágazatai, mint a boldogság-közgazdaságtan hemzsegnék a fogalomköröket elmosó csúsztatásokkal. A hollandiai Leiden-iskolához tartozó boldogság-közgazdászok gyakran mossák össze a *terminus technicus* ki nem jegecesített boldogság fogalmát az „elégedettséggel” vagy éppen a „cardinal utility/happiness function”-nel mint rokon értelmű kifejezést.⁴⁰ A fentebb idézett Alistair Millernek a fogalomcsúsztatásra vonatkozólag egész gyűjteménye van.

Ami a nemzetek boldogságérzés *fokozatai* operacionalizálásának kifinomítását, fejlesztését illeti, miután a nemzetek évenkénti boldogság-rangsorolása megmutatta az eredmények változékonyságát, a fokozatok szóbeli megfogalmazását „mennyiségesítéssel” (vö. hetedik [!] mennyország) oldják meg. A poklot jelképező diszutópiából induló fokozás skáláját pedig nyitva hagyták. Napjainkban a számítógépes feldolgozhatóság jóvoltából az egész-számos [diszkrét] mércét „folyamatosították”.

Ha e módszerbeli haladást figyelembe is vesszük, újra az jut eszünkbe, hogy a szofisztikált kikérdezős felmérések az iskolázott egyetemi diákság körében jól használhatók. Ha viszont arra gondolunk, hogy a nemzetek boldogság-indexe nemcsak New Yorkot és Párizst, hanem a sokkal bezárkózottabb vagy archaikusabb társadalmakat is át akarja fogni, mint a Salamon-szigetek vagy Kína, akkor erőre kapnak az alapvető kételyek a nemzetek boldogság szerinti rangsorolását illetően. Az elvi, episztemológiai és módszertani problémák halmozódnak. Az eltérő kultúrkörökben szocializált egyének, felmérők és kikérdezettek boldogság-értelmezésének egybevágását nem egyszerűen az anyanyelvek színessége gátolja, hanem a „boldogságnak” az értékrendjükben való helye. A pozitív pszichológia doktrinális boldogságkeresése, a boldogulás ugyanis nem minden civilizációban a „sikerült élet” egyetemes abszolút mércéje.

Ha a szellemtörténet alapján feltételezhetően a boldogság fogalomköre a kultúrköröket átfogó emberi bölcselkedések örök témája is marad, valószínűleg a nemzetek boldogságának *egy számmal* való összemérése és azoknak aszerinti versengő rangsorolása – amire jelenleg nemzetközi szervezetek nagyon jelentős kutatási forrásokat fordítanak – csak divatjelenségnek fog bizonyulni. S mint ilyen, lekerül mind a fejlődéstudomány, mind az országok politikai osztályozási gyakorlatának napirendjéről, mert objektív kijelentő értéke és így (társadalom)politikai hasznossága egyre inkább megkérdőjeleződik.

JEGYZETEK

- 1 Ankerl G.: *L'épanouissement de l'homme dans la perspective de la politique économique*. Sirey, Párizs, 1965, 94–120.
- 2 Bentham: „it is the greatest happiness of the greatest number the measure of right or wrong.” Darrin M. McMahon: *Happiness. A History*. Grove Press, New York, 2005, 212–214.
- 3 F.-J. de Chastellux: *De la félicité publique, ou considerations sur le sort des Hommes dans les différentes époque de l'histoire*. 2 k., Chez Rey, Amsterdam, 1772, 1:9.
- 4 Már 2012-ben N. Deirdre McCloskey a Happyism: The Creepy New Economics of Happiness című cikkben (*The New Republic*, 16–23) azt írja: „Recording the percentage of people who say they are happy will tell you... just how people use words.”
- 5 Taking all things together, how happy would you say you are? (where 0 means extremely unhappy, and 10 means extremely happy)
All things considered, how satisfied are you with your life as a whole nowadays?
- 6 Wierzbicka Anna: Happiness in Cross-linguistic and Cross-cultural Perspective. *Deadalus*, no 133, 2004. tavasz.
- 7 Rana Foroohar: Money vs Happiness. Nation Rethinking Priorities. *Newsweek*, 2007.4.5.
- 8 A személyi jövedelmek nemzetek közti elosztásában megfigyelhető valamelyes kiegyenlítődés főleg Kína és India fejlődésének tudható be, de belsőleg e két országban is az egyenlőtlenség nőtt. (F. Bourguignon: Inequality and globalization. *Foreign Affairs*, 2016. január, 11–15.)
- 9 E. Dienes és R. Biswas-Diener: Will money increase subjective well-being. In *Social Indicators Research*, 2002, 119–69.
- 10 R. Easterlin: Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: Paul A. David and Melvin W. Reder, eds., *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. Academic Press, New York, 1974.
- 11 Scitovsky Tibor: *The Joyless Economy*. Oxford UP, London, 1976.
- 12 M.E.P. Seligman és Csikszentmihályi, Mihály: *Positive Psychology: An introduction. American Psychologist*, 2000: 55 (1), 5–14.
- 13 Alistair Miller: A critique of positive psychology - or „the Science of Happiness”. *Journal of Psychology of Education*, 2008: 42, 3–4.
- 14 K. Kristjan: Positive psychology, happiness, and virtue: The troublesome conceptual issue. *Review of General Psychology*. 2010. december, 290–310.
- 15 Doktor La Mettrie, Julien Offray de: *Système d'Épicure*. 1751. McMahon: i. m. 229. D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz: *Well-Being : Foundation of Hedonic Psychology*. Russell Sage Foundation, New York, 1999.
- 16 Dahlsgaard, K.; Peterson, C.; és Seligman, M. E. P. szerint (*Shared virtue: The convergence of valued human strengths across culture and history. Review of General Psychology*, 2005. 9 (3), 203–213) a bátorság, igazságérzet, emberieség, mérséklet, bölcsesség elismert erény a konfucianizmusban, a taoizmusban, a buddhizmusban, a hinduizmusban, a hellenizmusban, a kereszténységben és az iszlámban.
- 17 G. Ankerl: The Relativity of Human Rights within the new era of society based on contracts between equals. *International Journal of Human Rights*, London, sept. 2011, 14–36. G. A.: Tolerance: Variation of the Concept According to Different Civilizations. *Democracy and Tolerance*. UNESCO, Paris, 1995, 59–78.
- 18 Joshanloo, M. & Weijers, D.: Aversion to Happiness Across Cultures: A Review of Where and Why People are Averse to Happiness. *Journal of Happiness Studies*, 2014.
- 19 Joshanloo, Mohsen: *Eastern Conceptualizations of Happiness: Fundamental Differences with Western Views. Journal of Happiness Studies*, 2013.3.21: 15 (2), 475–493. Ankerl G.: *Nyugat van, Kelet nincs. Értől az Óceánig*. Osiris, 2000. Edward W. Said: *Culture and Imperialism*. Vintage Books, New York, 1994. Bacon, S. F. [„Positive psychology's two cultures”. *Review of General Psychology*, 2005. 9 (2): 181–192] nem köti bipolarista szemléletét nyugati és nem-nyugati kultúrkörhöz.
- 20 Mesterséges szükséglet gerjesztése hírveréssel. Ankerl: i. m. 1965, 207–213.
- 21 McMahon: i. m. 75., 289.
- 22 Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae* 1a62.1.
- 23 Droge A. J. – Tabor D.: A Noble Death: Suicide and Martyrdom Among Christians and Jews in Antiquity. Harper Collin, San Francisco, 1992.
- 24 J. Calvin: *Christianae Religiones Institutio*. Staphani, Genf, 1536, 1.3.
- 25 Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. 13.37.
- 26 John Dinwiddy: *Bentham*. Oxford UP, New York, 1989, 50.
- 27 McMahon: i. m. 10–12.
- 28 Ankerl G.: *Coexisting contemporary civilizations: Arab-Muslim, Bharati, Chinese, and Western*. INUPress, Genf, 2000.; G. A.: *Anyanyelv, írás és civilizációk*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 243–75.; A. G.: *Írásterületek és kultúrkörök: Az írásközösségek geopolitikája. Valóság*, 2008. 12. sz. 1–30.; A. G.: A jelenlegi világ-helyzet arab-muszlim geopolitikai szempontból. *Valóság*, 2013. 7. sz. 8–20.; A. G.: A másfélmilliárdos arab-muszlim civilizációs szféra leigázha-

- tatlansága és a vele való dialógus ellehetetlenítése. *Valóság*, 2015. 6. sz. 1–20.
- 29 Korán 43:71; 56:25–6; 69:24; 7:43; 18:31; 4:75; 13:35; 47:15; 16:96; 38:54; 32:17; 76:20; 55:76.
- 30 A 13. század óta a Védánta, vagyis a Véda utolsó része az Upanisádok alatt összefoglalt írásokat gyakorlatilag minden hindu elfogadja. Swami Amarananda: *Views from Vedantic Window*. Centre Védantique, Genf, 2009, 64.)
- 31 Von Glasenapp, H.: *Öt világvallás*. Gondolat, 1987, 28.
- 32 M. Givel: Mahayana Buddhism and Gross National Happiness in Bhutan. *International Journal of Wellbeing*, 5(2), 2015, 14–27.
- 33 Wm. Th. de Bary, J. W. Chaffe (ed.): *Neo-Confusian Education*. University of California Press, Berkeley, 1989.
- 34 Zhengdao Ye: The meaning of “happiness” (*xingfu*) and “emotional pain” (*tongku*) in Chinese. In: *International Journal of Language and Culture*, 2014.1–2, 194–215.; Lua Lu: Understanding happiness: A look into the Chinese folk psychology. In: *Journal of Happiness Studies*, 2.2001, 407–432.
- 35 Yanhue Zhang: Crafting Confucius remedies for happiness in contemporary China: Unraveling the Yu Dan phenomenon. In: Jie Yang (szerk.): *The Political Economy of Affect and Emotion in East Asia*. Routledge, New York, 2014, 31–44.
- 36 Az egyének boldogságának egy skála szerinti összehasonlítását az indiai Nobel-díjas Amartya Sen (*The Idea of Justice*. Penguin, London, 2010, 283–4) tudományosan megalapozatlan szubjektívizmusról tartja.
- 37 P. C. Cozby: *Methods of Behavioral Research*. McGraw-Hill, New York City, 2009.
- 38 M. C. Daly és D. J. Wilson: Happiness, Unhappiness, and Suicide. An Empirical Assessment. *Journal of the European Economic Association*, 2009. április, 539–49.
- 39 A washingtoni Pew Intézet Global Attitudes Projektjét Andrew Kohut Madeline Albrighttal és John Danforttal vezeti és részben a New York Times pénzeli.
- 40 Bernard M. S. Van Praag és Ada Ferrer-i-Carbonell: Happiness Economics. A New Road to Measuring and Comparing Happiness. *Microeconomics*, 2010.1., 1–97, 11.

HELYREIGAZÍTÁS

A Valóság előző, 2016. júniusi számának 117. oldalán, Tóth I. János *Izlamizálódás és Behódolás* című műhelytanulmányában a 7-es számú jegyzetindex előtti mondatba konvertálási okok miatt hiba csúszott, és így a számadat tévesen jelent meg. A mondat helyesen: Megjegyzem, jelenleg a muzulmánok a lakosság 5-7%-át jelentik Franciaországban.